

NORBERT HEYLBROUCK SR. HERONTDEKT 'Zinnenprikkelende' snuifdoos (1732-1749) van een meestergraveur

Paul van de Weijer

In een particuliere collectie bevindt zich een interessante en zeldzame zilveren snuifdoos, in de 18de eeuw vervaardigd in Gent (1). De ovale snuifdoos heeft een scharnierend deksel (afb. 1 en 2). Hierop en op de bodem zijn mythologische voorstellingen gegraveerd. Deze graveringen zijn van uitmuntende kwaliteit. Voluit gesigneerd op het deksel treffen we een signatuur aan: 'N. Heylbrouck Fecit G' (2). Fecit (Latijn) betekent maakte en G. staat voor Gandavi: van Gent. De kapitalen 'N.H.F.G.' met dezelfde betekenis vinden we terug op de onderzijde. Op de opstaande kant is onder de dekselrand 'JBVB' gegraveerd. Op de binnenkant van de bodemplaat bevindt zich een zilvermerk: een gaande leeuw naar links.

De voorstellingen, de signaturen en het zilvermerk roepen bij de liefhebber en verzamelaar van zilveren snuifdozen tal van vragen op. Wie was de zilversmid, wie was de graveur, welke mythologische afbeeldingen zijn weergegeven, waarom werd hiervoor gekozen en voor wie zou deze snuifdoos gemaakt kunnen zijn?

Een zoektocht met een onverwachte ontdekking...

Afb. 1 en 2. Snuifdoos, verguld zilver, zilversmid: Joannes van Erven, Gent en graveur: Norbert Heylbrouck sr., Gent, 1732-1749, lengte 10 cm, breedte 7,5 cm, hoogte 1,7 cm, gewicht 160 gr, meesterteken: gaande leeuw naar links (particuliere collectie).

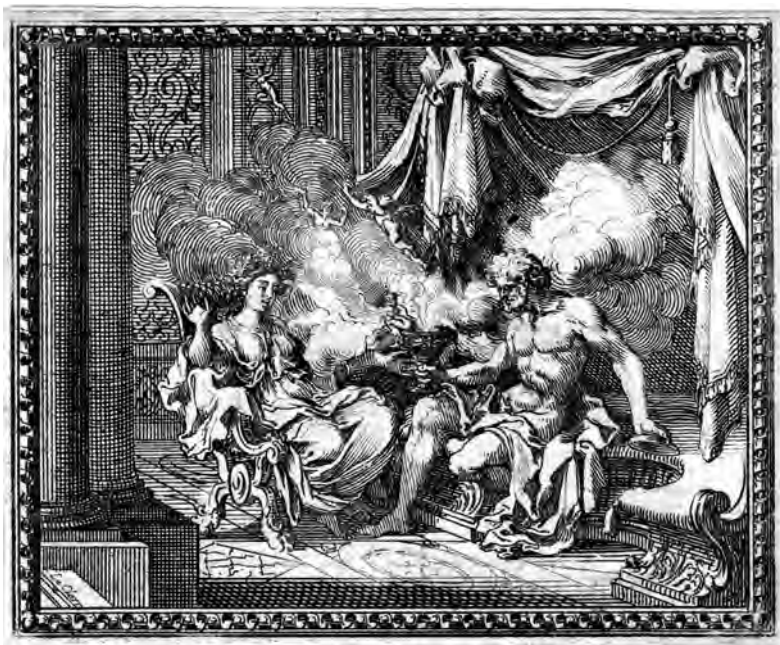
Afb. 2. Snuifdoos, verguld zilver, zilversmid: Joannes van Erven, Gent en graveur: Norbert Heylbrouck sr., Gent. 1732-1749, lengte 10 cm, breedte 7,5 cm, hoogte 1,7 cm, gewicht 160 gr. meesterteken: gaande leeuw naar links (particuliee collectie).

Snuifdozen

In de 17de eeuw werd in Europa het snuiven van tabak een ware mode, eerst aan het hof en de hogere kringen in Frankrijk. Men dacht dat de gedroogde bladeren een geneeskrachtige werking hadden. De tabak werd tot fijn poeder geraspt en bewaard in een lang, ovaal doosje. Tabaksraspen uit deze tijd zijn er in ivoor, aardewerk, hout, koper en ijzer. Pas in de tweede helft van de 17de eeuw deed de zilveren snuifdoos haar intrede, vooral uiteraard bij de welgestelde klasse. Parijs was een van de productiecentra van snuifdozen. De zilveren en gouden snuifdoos, bedoeld om de gearomatiseerde tabak op zak mee te nemen, werd uitbundig versierd met fijn geciseleerde of gegraveerde motieven. Het statussymbool werd een waar verzamelobject. Belangrijke verzamelingen van vooral gouden exemplaren zijn bijeengebracht door Louis François de Bourbon, prins van Conti (1717-1776), Frederik de Grote (1712-1786) en Madame de Pompadour (1721-1764) (3).

Emblemata

Nader onderzoek leidde naar emblemata (meervoud van 'emblema': embleem, zinnebeeld), vanwaar het een kleine stap was tot de internationaal populaire Metamorphosen van Publius Ovidius Naso (43 voor Chr. - 17 na Chr.). Emblemata zijn afbeeldingen met daarbij een korte kernachtige spreuk, gedicht en beschrijving. De teksten bij de zinnebeelden betreffen religie, tijdsgeest, mythologie, liefde en dood. Kenmerkend is dat beeld en woord elkaar aanvullen en verduidelijken. Mythologische zinneprenten uit de klassieke oudheid die nadrukkelijk geïnspireerd zijn door Ovidius' Metamorphosen (ge-daantewisselingen) illustreren menig emblema (4). Vanaf de middeleeuwen

Afb. 3 en 4. Gravures van Sébastien Leclerc, vervaardigd voor *Métamorphoses d'Ovide en rondeaux* (Parijs 1676) van Isaac de Bensérade. Afgebeeld zijn Apollo, die het vee van Admetus hoedt, en het verhaal rond de doos van Pandora.

tot aan de 19de eeuw vindt men deze leerzame voorstellingen terug op, onder andere schilderijen, gravures, tekeningen, zilverwerk en Nederlandse tegels (5).

Dankzij de RKD (Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag) en het Prentenkabinet van de Universiteit Leiden kwam ik gravures van Sébastien Leclerc (1637-1714) op het spoor, die model hebben gestaan voor de twee afbeeldingen op de snuifdoos (6). In een catalogus van Leclercs' oeuvre uit 1676 vindt men dat hij de gravures verzorgde in de uitgave van *Métamorphoses d'Ovide en rondeaux* door Isaac de Bensérade (7). Bij bestudering zijn de overeenkomsten ontegenzeggelijk. De derde gravure 'Pandore' (afb. 4) en de negende 'Apollon gardant les troupeaux' (afb. 3) boden direct of indirect het voorbeeld van de graveur (8).

De afbeelding op het deksel geeft het verhaal weer van de god Apollo, die de schapen en koeien van Admetus hoedt. Zijn vader Zeus had hem deze straf opgelegd vanwege zijn ongehoorzaamheid. Apollo zou vele jaren de herder van Admetus blijven. De laatste bleek een aimabel 'werkgever' te zijn. Het verhaal gaat dat Apollo hem daarvoor heel dankbaar was. Norbert Heylbrouck sr. heeft de gravure van Leclerc vrij letterlijk overgenomen, maar hij heeft de vrijheid genomen om er een vrouwsfiguur bij te maken.

De tweede afbeelding betreft Pandora, de eerste vrouw door Zeus geschapen. Van andere goden kreeg zij geschenken als schoonheid, slimheid en kracht, maar ook overredingskracht en nieuwsgierigheid. Zeus vond dat Pandora moest trouwen met Epimetheus. Als huwelijksgeschenk kreeg het tweetal een gesloten doos, mooi versierd met edelstenen. Pandora had de sleutel ervan gekregen, maar mocht deze niet gebruiken omdat zij dan ongelukkig zou worden. Aangespoord door Epimetheus en gedreven door nieuwsgierigheid opende zij uiteindelijk de doos. Hieruit ontsnapte terstond al het kwade, dat vervolgens neerdaalde op de aarde. Als laatste kwam de hoop in de vorm van een vogel uit de doos. Een boodschap aan de mensheid als troost.

Norbert Heylbrouck sr. ter dood veroordeeld wegens valsmunterij

De familie Heylbrouck was een Gentse dynastie van graveurs, medailleurs en schilders. Omwille van het gebruik van dezelfde voornaam in twee opeenvolgende generaties wordt Norbert Heylbrouck (de Oude) hier Norbert Heylbrouck sr. genoemd. Hij was als zoon van Michel Heylbrouck (1664-1753) geboren in Gent in 1700. Samen met zijn broer Michel (jr.) werd hij

door hun vader opgeleid tot graveur en medailleur. Op zijn beurt leidde hij zijn zoon Norbert op tot graveur.

Norbert sr. was daadwerkelijk actief als graveur en medaillemaker en leidde een kleurrijk en bewogen leven. In 1726 werd hij opgepakt en beschuldigd van valsemunterij (9). Gaande het proces wordt hij in 1729 nog genoemd als graveur in de naamlijst van leden van het St. Jorisgilde te Gent (10). Twee jaar later werd hij veroordeeld tot de doodstraf. Ophanging was in die tijd de gebruikelijke methode om dit vonnis te voltrekken. Deze straf werd, dankzij interventie van zijn vrouw, die een smeekbrief stuurde naar aartshertogin Maria-Elisabeth van Oostenrijk (1680-1741), omgezet in een gedwongen levenslang verblijf in Gent.

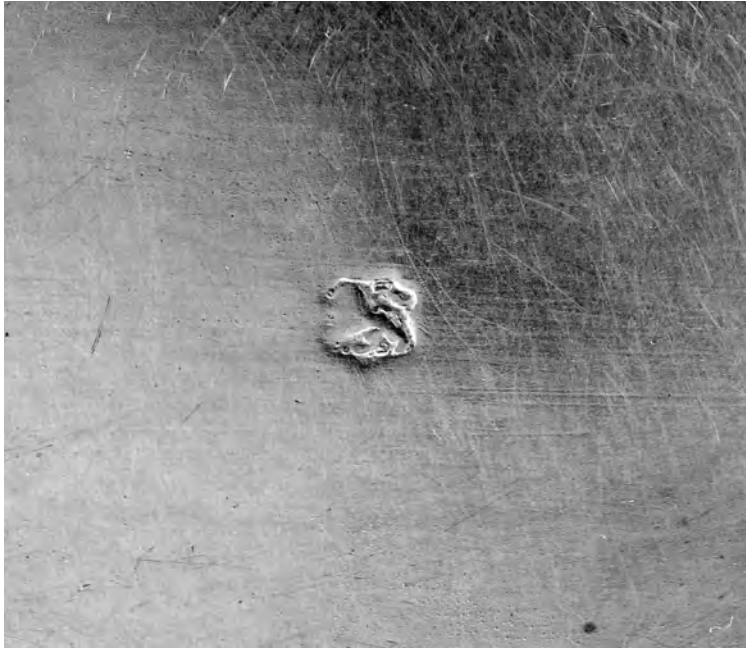
In 1749 werd hij door de autoriteiten echter benoemd tot graveur en muntsnijder bij de Brugse Munt. Daarmee werd zijn levenslange hechtenis niet opgeheven maar verplaatst naar Brugge. Hij betitelde zichzelf als ‘graveur de sa Majesté de la Monnaie à Bruges’. In 1755 ontstonden opnieuw problemen vanwege het gebruik van valse matrijzen. Als straf werd hij in 1759 verbannen naar Brussel, waar hij in 1762 overleed (11).

Zoon Norbert-Francois Heylbrouck (1734-1785) was eveneens actief als graveur. Van hem zijn vooral ex-librissen en enige prenten bewaard gebleven. Ook was hij schilder, vooral bekend vanwege zijn muur- en plafondschilderingen in de koninklijke kapel en in de protestantse kerk op het Koningsplein te Brussel. In Gent verwezenlijkte Norbert Heylbrouck in 1764 de barokke muurschilderingen in de traphal van het Hotel van der Meersche (Nederpolder) met mythologische taferelen, die de onderwereld, aarde en hemel voorstellen. Hij verbleef in Parijs, Brussel, Gent en in Brugge, waar hij in 1775 leraar aan de Academie werd en zou overlijden.

Joannes van Erven, zilversmid

De ovale zilveren snuifdoos bevat naast de signaturen van Heylbroek nog meer identificatietekens. De kapitalen ‘JBVB’ in laat - 18de - eeuwse, begin 19de - eeuwse schrijfstijl onder de dekselrand zijn de initialen van een latere bezitter van deze snuifdoos. Het teken van een gaande leeuw naar links (afb. 5) blijkt het meesterteken van de in Leeuwarden geboren zilversmid Joannes van Erven (ca 1691-1755) te zijn. Op 14 augustus 1732 werd Joannes van Erven toegelaten als meester in de Gentse gilde van de zilversmeden. Het merkteken komt voor op twee insculpatieplaten (platen met merktekens van

de meesters van de gilde), beide gedateerd 14 augustus 1732 (12). In 1749 werd het verplicht een nieuw merk te registreren (13). Van Erven heeft dat niet gedaan, waardoor kan worden geconcludeerd dat deze snuifdoos gedateerd moet worden tussen 1732 en 1749 (14).

Afb. 5. Meesterteken Joannes van Erven

Toewijzing, datering en betekenis van de afbeeldingen op de snuifdoos. Voor een meer precieze toewijzing en datering van deze snuifdoos is niet alleen een gedetailleerde vergelijking van de signatuur nodig, maar spelen ook de determinatie van het merkteken en vooral de kwaliteit van de gravure een rol. Ook het gebruik van specifieke mythologische voorstellingen kunnen een aanwijzing geven welke Norbertus Heylbrouck (vader of zoon) de eigenlijke graveur is. De graveringen, al dan niet op parelmoeren plaatjes, en de edelmetalen doos waarop ze werden aangebracht, hoeven overigens niet uit dezelfde tijd te stammen (15). Dozen zonder enige gravering werden verkocht aan graveurs, die ze dan (later) graveerden. Het is niet aannemelijk dat Norbert jr. de snuifdoos heeft gegraveerd: hij zou dan jonger dan 16 jaar zijn geweest. Er zijn trouwens geen gegraveerde zilveren voorwerpen van hem bekend.

Van Norbert is slechts een achttal graveringen bekend, alle op snuif- en tabaksdozen. Eén ervan bestaat eveneens uit graveringen op zilver. Sotheby's veilde in 2003 deze 'magnificent Belgium silver-gilt snuff box', in 1741-1743 gemaakt door de vooraanstaande, in Oudenaarde werkzame zilversmid Philippe van den Hende (16). Op het deksel is Venus afgebeeld, zittend in een schelp en voortgetrokken door dolfijnen. Op alle andere dozen zijn de graveringen weergegeven op parelmoer. De catalogus *Dozen om te Niezen* toont drie bijzondere parelmoeren dozen, gesigneerd met N. of Norbertus Heylbrouck Fecit (17). Verguld zilveren exemplaren werden vervaardigd door de zilversmid Jean Du Moulin, een ander door B.L Gyselinck.

Afb. 6 signaturen

Op een gouden doos in de Gilbert Collection, te zien in het Victoria & Albert Museum in Londen, wordt het gegraveerde parelmoer gecombineerd met de voorstelling van een veldslag in olieverf onder glas. Daarnaast worden een

doos genoemd in een Weense privé collectie en twee snuifdozen uit Nijvel en Vianden (18). De Dreesmann collectie, in 2002 geveild door het veilinghuis Christie's, bevatte een gouden snuifdoos met parelmoeren voorstelling van de dood van Acteon (deksel) en Venus (bodem), aan de binnenkant voorzien van de signatuur 'N. Heylbrouck F' (19). Deze snuifdoos werd door Jean Saint in Amsterdam gemaakt in 1733. De meeste voorstellingen op al deze snuifdozen zijn afbeeldingen uit de mythologie en dan met name uit Ovidius' *Metamorphosen*.

Afb. 7 signaturen

Om de betekenis van de gegraveerde voorstelling enigszins te kunnen duiden en de mogelijke associaties ervan voor de maker en de mogelijke ontvanger van de snuifdoos te verwoorden moet men vooral het turbulente leven van Norbert Heylbrouck sr. in ogenschouw nemen. Zoals eerder gemeld werd hij ter dood veroordeeld. De straf werd op last van aartshertogin Maria-Elisabeth

omgezet in een levenslange vrijheidsstraf. Hij mocht zijn beroep als graveur blijven uitoefenen, maar zich niet buiten Gent begeven. Deze ingrijpende gebeurtenissen kunnen hem geïnspireerd hebben tot de twee specifieke afbeeldingen op de doos. De afbeeldingen van Apollo en Admetus waarbij ‘straf na ongehoorzaamheid aan de hoogste (Zeus)’ en ‘dankbaarheid’ zijn afgebeeld, zouden een verwijzing kunnen zijn naar zijn eigen leven. Heylbrouck krijgt door de verleende gratie zijn ‘leven’ terug en hij had alle redenen dankbaar te zijn. Hij graveerde op deze snuifdoos niet alleen Apollo naar voorbeeld van Leclerc, maar voegde er een vrouwsfiguur bij. Met deze vrouwsfiguur krijgt de betekenis van het mythologische verhaal van Apollo en Admetus een bijzondere dimensie. Zij zou namelijk Maria-Elisabeth van Oostenrijk kunnen zijn. En Heylbrouck speelt voor haar. Heylbrouck’s opluchting en dankbaarheid zullen waarschijnlijk nooit groter geweest zijn dan in de periode vlak na de gratieverlening.

Ook de betekenis van de afbeelding van Pandora op de onderkant kan men koppelen aan het turbulente leven van Norbert Heylbrouck sr. Hij kon uiteindelijk de verleiding van het valsmunten niet weerstaan ondanks een uitdrukkelijk wettelijk verbod, met de doodstraf als ultieme sanctie. Hij deed het toch en kreeg de zwaarste straf opgelegd... Het enige dat hem nog restte, was hoop. Hij hoopte op gratie en kreeg deze.

Conclusie

De betekenis van de hier gebruikte mythologische voorstellingen lijken meer dan toevallig verband te houden met de twee dramatische hoogtepunten in Heylbrouck’s leven. De echte beweegredenen van Norbert Heylbrouck sr. blijven in nevelen gehuld, maar het zou niet mogen verbazen als hij deze snuifdoos jaren vóór haar dood in 1741 aan aartshertogin Maria-Elisabeth van Oostenrijk heeft opgedragen of zelfs geschonken. Waarom? Uit dankbaarheid.

Dankbetuiging

Mijn dank gaat uit naar medewerkers van het STAM Museum Gent, het Museum Sterckshof (Antwerpen), RKD/Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis (Den Haag) en het Prentenkabinet van de Universiteit Leiden. Dank ook aan antiquair John Endlich, Claar de Jong en de Stavelij-leden J.P. Van Rijen en T. Graas voor peer reading, kritische opmerkingen en nuttige adviezen. Fotografie M. De Greef.

Noten

- 1 Provenance vóór 1977: Collectie Claeys/Szprycer, Gent; 1977: particuliere collectie, België; 1986: particuliere collectie, Nederland; 2006: particuliere collectie, Nederland.
- 2 Naam ook geschreven als 'Heylbroeck': Bénézit, *Dictionnaire des Peintres Sculpteurs Dessinateurs et Graveurs*; Thieme-Becker Künstler Lexicon.
- 3 Claessens-Peré, A.M., de Ren, L. (1996). *Dozen om te niezen. Belgische en Franse snuifdozen en tabaksraspen uit de 18e eeuw* (cat. Provinciaal Museum Sterckshof - Zilvercentrum, Antwerpen; Sterckshof Studies, nr. 6), Antwerpen, p. 7. Louis-Francois de Bourbon, prins van Conti liet bij zijn dood achthonderd snuifdozen na. De collectie van Frederik de Grote telde zeventienhonderd dozen. Madame de Pompadour bezat er 53.
- 4 Voor emblemata zie: http://emblems.let.uu.nl/project_project_info.html.
- 5 Zilverwerk: Den Blaauwen, A.L., red. (1979), *Nederlands zilver 1580-1830* (cat. Rijksmuseum Amsterdam), 's-Gravenhage (diverse voorbeelden van Arent van Bolten, C.J. van den Burch, Paulus van Vianen en Adam van Vianen); Janjaap Luijt, 'Ovidius' *Metamorphosen op 17de-eeuws Nederlands zilversmeedwerk*, in: Jaarboek De Stavelij 2003, p. 29-34; tegels: Pluis, J., Stupperich, R. (2011), *Mythologische voorstellingen op Nederlandse tegels*. Metamorfosen van Ovidius, herders, cupido's en zeewezens, Leiden 2011.
- 6 Prentenkabinet Universiteit Leiden (nrs UBLPKL-P-F 163- LEC-JOMBERT 129-9; UBLPKL-P-F 163- LEC-JOMBERT 129-3).
- 7 Jombert, Ch.A. (1774), *Catalogue raisonné de l'oeuvre de Sebastien le Clerc, chevalier Romain, dessinateur & graveur du cabinet du Roi (...)*, Parijs nr. 129.
- 8 de Bensérade, I. (1676), *Métamorphoses d'Ovide en rondeaux (...)*, Parijs, 1e. Edition, avec titre-frontispice de Charles le Brun gravé par Sébastien Le Clerc, 226 gravures par Le Clerc, Chauveau et Le Pautre, met onder andere de gravure 3 ('Pandore') en 9 ('Apollon gardant les troupeaux'). Een latere uitgave uit 1696 geeft op p. 11 Pandore weer als spiegelbeeld van vrijwel exact dezelfde gravure op de snuifdoos, de gravure van Leclerc uit 1676, en op p. 49 de afbeelding van 'Apollon gardant les troupeaux' eveneens als spiegelbeeld van vrijwel dezelfde gravure van Leclerc uit 1676 maar dan zonder de vrouwenfiguur die op de snuifdoos is gegraveerd. Steeds dezelfde gravures van 'Pandore' en 'Apollon gardant les troupeaux' komen terug. Ook in een uitgave van *Métamorphoses d'Ovide en rondeaux (...)* uit 1714 van Guillaume van de Water Utrecht. De stelling dat Sébastien Leclerc of een andere graveur de gravure van 'Apollon....' uit I. de Bensérade, *Métamorphoses d'Ovide en rondeaux (...)*, Parijs 1676 voor een andere uitgave met een vrouwenfiguur zou kunnen hebben gebruikt is onderzocht. Een gravure van Leclerc uit Ovidius Metamorphosen met een vrouwenfiguur bij 'Apollon gardant les troupeaux' zoals afgebeeld op de snuifdoos werd echter niet gevonden, ook niet in opeenvolgende uitgaven van I. de Bensérade *Métamorphoses d'Ovide en rondeaux*. Hiermee is het vrijwel uitgesloten dat Norbert Heylbrouck sr. in de periode 1732 - 1749 een eventueel toen beschikbare gravure van Leclerc met vrouwenfiguur bij 'Apollon gardant les troupeaux' zoals op de snuifdoos zou hebben gebruikt. Veel aannemelijker is dat Norbert Heylbrouck sr. zijn gevoel zal hebben gevolgd en er een vrouwenfiguur nogal prominent zichtbaar op de snuifdoos heeft toegevoegd.
- 9 Gilleman, Ch. (1919), *Le graveur particulier de la Monnaie de Bruges, Norbert Heylbrouck, 1749-1762*. In: *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie*, jg. 71, p. 49-74. Hierin wordt vermeld: '...Norbert Heylbrouck fut impliqué a l'age de trente-et-un an dans un proces de faux monnayage qui l'exposant á etre pendu, par application de la peine

- qu'édicteit le placard du 21 Janvier 1726 ...' hetgeen betekent dat Norbert Heylbrouck - 31 jaar oud – in een proces wordt veroordeeld voor valsmunterij waarvan hij in 1726 werd verdacht. Thieme-Becker *Künstler Lexicon*, Deel 17, Leipzig, 1924 meldt over de veroordeling wegens valsmunterij bij Norbert Heylbrouck: '... 1731 wegen Falschmünzerei zum Tode verurteilt.....'. De auteurs F. de Callatay en R. Van Laere van het artikel *De muntschat van Lummen*, Tongeren, 1994 verwijzen in noot 26 naar het betreffende artikel van Ch. Gilleman.
- 10 Moulin-Coppens, J. (1985), *De geschiedenis van het oude Sint-Jorisgilde te Gent (vanaf de vroegste tijden tot 1887)*, Gent, p. 249, 296. Dat Norbert Heylbrouck sr. goudsmid zou zijn geweest mag men betwijfelen. Hij komt niet voor in *Biografisch lexicon van de Gentse edelsmeden uit de 17de en 18de eeuw*, Gent 2012.
 - 11 Abusievelijk wordt elders ook een ander jaar van overlijden genoemd. Mijn bronnen zijn: Bénézit, Thieme-Becker, STAM Stadsmuseum Gent, Sterckshof Zilvercentrum.
 - 12 STAM Stadsmuseum Gent, plaat IV nr. 36, plaat V nr. 18.
 - 13 Vandebussche, C., van Ormelingen, J.J., Van Damme, J. (2012), *Biografisch lexicon van de Gentse edelsmeden uit de 17de en 18de eeuw*, Gent, p. 92. Hierin een uitvoerige biografie van edelsmid Joannes van Erven (ca 1691-1755), inclusief de reproductie van zijn bekende merken, zowel vóór 1749 (gaande leeuw naar links) als na 1749 (E in vierkant). Deze leeuw komt ook voor op een wierookvat in de kerk van Hansbeke, gemerkt met de jaarletter B (1745-1746) en een inscriptie die verwijst naar 1745. Op basis van deze gegevens zou de snuifdoos gedateerd kunnen worden tussen 1732, het jaar waarin Van Erven als meester in Gent werd ingeschreven, en 1749, het jaar waarin hij verplicht werd om een nieuw merk te registreren. Het merkteken van Joannes van Erven - gaande leeuw was geldig van 1732 - 1749. Dit merkteken is niet verlengd of vernieuwd na 1749. Vanwege de ordonnantie in 1749 alle merken te vernieuwen lijkt het onwaarschijnlijk dat Norbert (jr.) een doos met dit merkteken van Joannes van Erven - gaande leeuw- na 1749 alsnog op de 'markt' heeft gebracht. Dat zou hem wellicht een veroordeling tot valsmunterij hebben kunnen opleveren.
 - 14 Zilvermuseum Sterckshof, Antwerpen, Documentatie Edelsmeedkunst, België (Gent, Dossier Van Erven Joannes); Stuyck, R. (1984), *Belgische Zilvermerken/Poinçons d'argenterie Belges*, Antwerpen/Weesp, nrs. 2698 - 2699 (meesterteken Joannes van Erven), M32676 (wierookvat), M32679 (1745).
 - 15 Schoonhovens, A.L. (1987), 'Een parelmoeren plaquette gegraveerd door Norbert Heylbrouck (gestorven 1762)', *Antiek*, 21(april), nr. 9, p. 545.
 - 16 Sotheby's Amsterdam, 3 november 2003, lot nr. 50.
 - 17 *Dozen om te niezen* (zie noot 3), nr. 43, 44, 45 (Gilbert Collection, GILBERT 392-2008).
 - 18 In *Dozen om te niezen* (zie noot 3, p. 17) wordt melding gemaakt van 'Eén doos in een Weense private verzameling (...) gesigneerd: N. Heylbrouck fecit graveur de sa Majesté de la Monnaye à Bruges en refereert dus duidelijk naar vader Heylbrouck in de periode 1749-1755'.
 - 19 Christie's Amsterdam, 16 april 2002, lot nr. 1088; Christie's Geneva, 10 november 1987, lot nr. 310.